



ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЛІНГВОСТИЛІСТИКИ

УДК 811.161.2'38

Галина Сюта

ВПІЗНАВАНІСТЬ ПОЕТИЧНОЇ ЦИТАТИ ЯК ПРОБЛЕМА РЕЦЕПТИВНОЇ СТИЛІСТИКИ

Методологічним стрижнем дослідження визначено тезу рецептивної стилістики про лінгвоінтелектуальну природу й іманентну діалогічність цитати в поетичному тексті. Ураховуючи, що ця діалогічність реалізується тільки за умови впізнання «чужого слова» в лінійній структурі тексту, формуємо типологію текстових маркерів цитатності, які полегшують впізнання і сприймання цитат.

Ключові слова: цитата, впізнання цитати, графічні маркери цитатності, лексико-синтаксичні, структурно-композиційні маркери цитатності.

The methodological kernel core of this research is the thesis of receptive stylistics about the linguistic-and-intellectual nature and the immanent dialogicity of the quotation in poetic text. Given that this dialogue is only realized on the condition of recognizing a «stranger word» in the linear structure of the text, a typology of text quote markers is created that facilitate the recognition and perception of quotations.

Key words: quote, quotational thesaurus, recognition of quote, graphic markers of quotation, lexical-and-syntactic markers of quotation, structural-and-compositional markers of quotation.

Природа цитати як «чужого слова», що збагачує новостворюваний текст сконденсованою в ньому мовно-культурною пам'яттю, передбачає обов'язкове впізнання

цього «чужого» – тільки за такої умови повноцінно реалізується притаманна йому діалогічність.

Загалом упізнавання, ментальне вичленування цитат у лінійній структурі художнього тексту може бути мінімальним (на рівні «сказав не я / не тут, не зараз, не в цій ситуації») або ж відбувається як повноцінна, вичерпна референція до прецедентного джерела чи автора висловлення. Регулювання (полегшення чи ускладнення) цього пізнавально-інтерпретаційного процесу зазвичай здійснює автор нового тексту. Віртуально орієнтуючись на читача, він вибудовує систему маркерів-«підказок» і за їх допомогою більш чи менш відверто відсилає до конкретних літературних і позалітературних прецедентних джерел, які треба впізнати. Функцію таких підказок виконують маркери різних мовних рівнів – *графічні*, *лексико-синтаксичні* та *структурно-композиційні*. Вони полегшують ідентифікацію «чужого слова», регламентують швидкість та адекватність сприймання, а часто й стають його єдиною когнітивною запорукою.

Основні графічні засоби маркування цитатності – це:

– лапки: *Яке ж залізне серце муку стерпить! / Отут, в недужих мріях уявлять, / Як «в кінці греблі шумлять верби»* (Є. Маланюк); *«Козака понесли і коня повели» / В пісні-марші сумному над полем великим. / А десь возник воскрес – / Здивувались: Оркестр?! / Грає серед ланів? / Певне, випили зайве музики* (В. Василяшко); *Звідки жест цей? Цей погляд, мов дим! / Чий це сон, нерозвіяний з ночі? / Все було... все було це... та з ким? / «Що нового під сонцем оцим...» / Раптом в пам'яті зблисне пророчо* (М. Кучеренко); *Усе чудне тут: місто, люди, ринок, / Якись птахи – «не з нашого села», / А от же півня, цей живий годинник, / Чиясь рука у Ріо занесла!* (М. Рильський); *Ну, словом, як не затужити, / Що от уже прийшла весна, / Що «вже не вернеться вона!»* (М. Рильський); *Сузір'я іскрясті візерунки – / Сяє «перша залізна ніч» – / О ієрогліфи вічності! Відлунки / Світів, космосів, тисячоріч* (Є. Маланюк); *Людство прагне всесвіт осягнути / І себе у ньому зрозуміть, / А тривожне «бути чи не бути»!* *Грізно над планетою висить* (М. Луків); *на Україну*

знагла налетів/ *«З-за гір та з-за високих сизокрилий»* (І. Світличний);

– шрифтові виділення – курсив, напівжирний шрифт, розріджене написання, літерна капіталізація: *Не тебе сповивала вона,/ не тебе колисала, співала/ не тобі. В нас буває сумна/ нова радість, яка не бувала* (В. Герасим'юк); *Керуй на озеро спокою/ Свої шукання молоді;/ Все, що зосталось за тобою, – / Лиш слід весельця на воді./ **Минають дні, минає літо,** – / А нащо нам тужить за ним?/ Прозору шклянку вщерть налито/ Вином, червоним і хмільним!* (М. Рильський); *Місто зробилось/ великою раною кобзи/ і зацеміло в єдиний такт,/ впало в відчай *allegro*, / рухнуло перед обличчя Франка,/ щоб заявити усім,/ що **щ е н е в м е р л а*** (Б. Бойчук); *От-от, порушивши табу/ і правила, понад юрбу/ зметнеться той хлоп'ячий голос:/ **«КОРОЛЬ ЖЕ ГОЛИЙ! ГОЛИЙ! ГОЛИЙ!..»*** (І. Жиленко).

Іноді спостерігаємо поєднання кількох способів графічного маркування цитат. Зазвичай це лапки і літерна капіталізація: *виходжу на вулицю там Бог/ [...] / промовляє:/ **«Пасажир планети земля! Будьте уважні! Не забувайте любов у вагонах! Поступайтеся літнім місцем під сонцем! Дотримуйтеся правил! І найважливіше: НЕ СТІЙТЕ НА КРАЮ ПЛАТФОРМИ!»*** (Г. Семенчук); *Кожен готовий продати душу/ За пару м'яких... Цить – знову не те/ Вам що нічого іншого не спадає на думку/ Вам, мабуть, теж/ Саме підходить ваша черга/ Повідомляє, що **«ВИБАЧТЕ, АВТОМАТ ТИМЧАСОВО НЕ ПРАЦЮЄ»*** (Арсен Ій).

Основні лексичні та лексико-синтаксичні маркери, що сприяють впізнаванню цитат у лінійній структурі поетичного тексту, це:

– імена авторів: *Прикипіли ноги до постаменту, хліб у торбі/ закам'янів. – Біда, – каже **Григорій Савич.** – / **Він мене таки спіймав, цей світ,** добре хоч,/ що на тому світі* (Л. Костенко); *Казенної палати урядовець,/ Пан **Афанасій Рудченко,** в якому/ Підслухачі і посіпаки царські/ Ну аж ніяк вгадати не могли/ Того, хто дужим голосом промовив,/ **Огнем серця** проїнявши молоді:/ **«Хіба ревуть***

воли, як ясла повні?» (М. Рильський); *Міцна, лунка блакить з фаянсу,/ Та павутиння смертний сон/ Снує блаженний безрук трансу./ Й про «першу ніч залізу» Гамсун/ Диктує сонцю в унісон* (С. Маланюк); *Запам'яталися слова **Неруди,/ Що Крим – це орден у землі на грудях*** (В. Василяшко); *Шевченка вулиця зелена/ Нагадає його слова,/ Що зйдуться землі племена – / **Сім'я велика і нова*** (М. Рильський). З-поміж наведених знаковими вважаємо контексти, в яких цитати безпосередньо чи опосередковано пов'язані з дієсловами мовно-інтелектуальної діяльності: *знати, пам'ятати, згадувати, пригадувати, повторювати* тощо. У них цитата актуалізується не тільки як «чуже слово», до авторитету якого апелює автор, а передусім як одиниця мовно-художньої пам'яті, вербалізований фрагмент поетичного знання;

– назви творів: *я стою при цьому світлі,/ Не можу істини збагнуть:/ Та ж він просив у «Заповіті»/ **Незлим і тихим пом'януть*** (Г. Чубач); *«Лупайте сю скалу!»/ Десятки молотів/ З ранку до вечора/ Пробують брилу гранітну./ А один спритний хлопчисько,/ Навряд чи відаючи про **Франкових «Каменярів»**,/ Зате добре знаючи/ Ціну сенсації,/ За кожну відколину гранітну/ Правив марку чи долар./ Що ж, екзотичнішого сувеніра/ Сьогодні важко знайти в Берліні* (А. Мойсієнко);

– увідні слова та формули як *співається* [у пісні, у думі], як *кажуть..*, як *говорять..*, як *казано...* [у Святому Письмі, у псалмі, в пророка.., у Павла...], як *казав поет, хтось сказав...* [написав, зауважив], як *було написано..*, як *писав / писала* тощо: *Томиленко: Так і сказав, **співається у думі:** «Щоб я своє добро дороге/ марно по шляхах розкидав?/ Буду я до отця-матері приїжджати,/ Будуть мене ближні почитати, поважати,/ Будуть проти мене шапки знімати»* (Л. Костенко); *Колись казав премудрий **Геракліт**,/ Що «Panta rei»: пробіг потік і щез він,/ він вже не той, бо інша в нім вода,/ і хвиля, що тепер пливе,/ не та вже* (Юрій Клен); *Життя іде. **Як сказано у Павла:** «Живіть благочестиво у Христі»./ Потерп ще трохи. Вже ось-ось і Лавра./ А там спочинеш по трудах путі* (Л. Костенко); *Липи в час доцвітання стоять золоті,/ безгомінні./ «Було тут*

*кілька темниць», як сказав/ Неборак. О відлуння колишніх
льохів/ з назвами, як у дівчат чи винарень... (Ю. Андрухович);*

– конструкції прямої мови: *пригадуєш:/ «Вербо рясна,
відчинися, Ганна-панна йде»?/ Відчиняється – / і входили
у казку (І. Калинець); О вічна нестаріюча жіночість!/
Схиливши чисте знамено чола,/ вона завуркотіла над
синочком:/ «Коло млина, коло броду/ два голуби пили
воду./ Вони пили, вуркотіли,/ ізнялися – полетіли./
Крилечками стрепенули,/ про кохання пом'янули...»
(І. Жиленко); Над заснулим літом/ спочиває пісня./ Їй тепліше
з нами,/ зраненій стернею./ Голосочок мами/ горнеться до
неї./ Голосочок тужний/ і дзвенить, і плаче:/ «Ой не шуми,
луже,/ зелений байраче...» (П. Перебийніс). Формат прямої
мови має свою лінгвопрагматичну мотивацію щодо цитат:
крім графічного маркування лапками, чіткого й компактного,
а також звичного для українського читача способу відтворення
«чужого слова», він зобов'язує до максимального збереження
первинних лексико-синтаксичних параметрів цитати, зокрема
й версифікаційних.*

На *структурно-композиційному рівні* ідентифікацію
цитат (надто ж коли йдеться про потенційно невпізнавані
висловлення – маловідомі або істотно трансформовані)
суттєво полегшують:

– перегуки із заголовком, який містить пряму чи
опосередковану атрибуцію або авторизацію цитати: *Якщо
твоя зігнеться спина/ Під гранітовим тягарем,/ Що
піднімала жінка квола,/ Неси його в чужі світи – / Похилені
у праці чола/ Вогнем досвітнім освіти (Д. Павличко,
«Кожному (і собі) читачеві Лесі Українки»); Мої предки
пили у тяжкій боротьбі/ Із гіркої й солодкої чаші.../
Вкарбувалось навек у слов'янській судьбі:/ «Не льно лі ны
башеть...» (С. Реп'ях, Перечитуючи «Слово»);*

– перегуки з епіграфом: *З отого дня суремного, як
завалився ратуш,/ усе навіки зважене і вписане в архів:/
«Понесено у людности не так велику втрату:/ погиб трубач,
двох жовнірів, кількох робітників» (Ю. Андрухович) –
цитата дослівно повторює фрагмент епіграфа: Дня 14 липня
1826 року прийшла подія, що потрясла цілим Львовом: стара*

ратушева вежа пополудні зарисувалася й о годині чверть на сему вечором з великим тріскотом завалилася. *Наперед вже опорожнено ринок з людей, але все-таки у звалищах погиб трубач, двох жовнірів і кількох робітників* (І. Крип'якевич, «Історичні проходи по Львові»); *На середині віку життєвого/ Я опинився в радіснім саду/ І проказав: – Я з друзями їду, / І сонце світу світить нам дорогу* (М. Рильський) – цитата творить антитекст до епіграфа *На середині віку життєвого/ Потрапив я у дикий темний ліс* (Данте); *Ми помрем не в Парижі, бо ми взагалі не помremo, / а якщо ми помрем, то в Парижі, так само, як і/ в Голлівуді, Гонконзі, Женеві, Яремчі, Сан-Ремо* (Ю. Андрухович) – цитата поліфонічно, водночас і підтверджувально, і дискусійно апелює до двох епіграфів: *Я помру в Парижі в четвер увечері* (Сесар Вальехо) та *Ми помрем не в Парижі* (Н. Білоцерківець);

– внутрішньотекстові пояснення, авторські коментарі в примітках: *Сонце на захід іде, до «вечірнього пруга»,/ Як полюбляв говорити покійний Нечуй...* (М. Рильський); *Не тільки жайворонки нас,/ Мене й товаришів вітали,/ Але й гречки в той самий час/ Рожевим гомоном співали/ (Це Коцюбинський ще сказав,/ Як гречку з арфою зрівняв)* (М. Рильський); *Братерство нас на цій землі звело,/ І не страшне йому «шпiонське ремесло»* (М. Рильський) – у знесеній примітці вказано: *Вислів І. Франка у гімні «Вічний революціонер»*); *На горбі постала стара церковця (де кровця впала...)* – / *Чорна озія в небі, що ще відливало опалом./ Там ми мали б вінчатися і наших дітей хрестити – / Але темно було й не було нас кому впусити* (О. Забужко) – у внутрішньотекстовій примітці вказано: *перифраз із народної пісні (оригінально: Де кровця впала – церковця стала).*

Водночас інтерпретативна складність сучасних поетичних текстів часто пов'язана саме з тим, що джерело походження й авторство цитованих фрагментів у них «здебільшого взагалі не акцентуються (на відміну від прози і публіцистики, де досить систематичними є посилання на джерело чи автора)» [Калашник 1986: 136].

Відсутність графічних або лексико-синтаксичних маркерів цитатності істотно узалежнює процес впізнавання від рівня лінгвокультурного досвіду читача. Так, на безумовну впізнаваність розраховане вживання в численних поетичних контекстах хрестоматійних Шевченкових висловлень: *Линуть звуки благовісні/ В'ється радість, наче птах./ **Наша дума, наша пісня/ Не загине у віках!*** (М. Рильський); *І сад посаджено, і сонце встало,/ І грає далеч генієм людським;/ І хочу, щоб Тодося ви згадали/ Зі мною словом **тихим і незлим*** (М. Рильський); *У досвітніх загравах – степа/ З дужим хрустом випростили крижі./ А ось поруч – усміх, ласка, мати/ **І садок вишневий коло хати*** (Є. Маланюк); *Волошки в золотих житах/ і пелехаті маки долу/ геть оклонили головки./ А пам'ять любої руки – / тонкої, білої, гінкої –/ перегортає днів сувої./ **І золотої й дорогої/ нам стане думи на віки*** (В. Стус); *Відколи світ стоїть, відколи/ Над Божим світом влада є./ Дарма ніхто не віддає./ І саля! **Саля! Очі коле/ І в горлі кісткою стає*** (І. Світличний); ***Німець каже: Ви слов'яне?/ – Слов'яне! Слов'яне!/ Наше слово полум'яне/ Повік не зов'яне!*** (О. Ірванець).

Опитування київських старшокласників виявило слабку впізнаваність класичних, однак не ядерних, не популяризованих шкільною освітою цитат із літописів, із творів Т. Шевченка: *Знов захід буряний. Недобрый./ Знов пророкує кров'ю літер./ **Що ми загинем, яко обри,*** / *Що буде степ, руїна й вітер* (Є. Маланюк); *Правий гнів/ Засяє, всі зламавши трони./ **Новим і праведним законом/ У волі на віки віків!*** (М. Рильський); ***Все, що снилось-говорилось,*** / *Не відходило в минуле.../ Вперше їх уста зустрілись./ Очі в очі зазирали* (М. Рильський); *Довгий сон під склепінням неба/ В тишині своїй занімій./ **Правкраїнське радіо степу / Не дає ні вітру, ні хвили*** (Є. Маланюк); ***Ожили степи, озера,*** / *Зажили щасливо люди./ Скрізь колгоспмільйонери./ Трактори, комбайни всюди* (І. Нехода); *хоч насунули смушком собі на чоло/ **правдолюб'є кволе/ там де триста як скло товариства лягло/ не було вас ніколи*** (І. Римарук).

Швидкість й адекватність упізнання цитати залежить і від точності її відтворення в новому контексті. Найкомфортніші з цього погляду абсолютно точні реінтерпретації, в яких збережено непорушність прецедентного лексичного складу і граматичної структури. Інтенсивна контекстна зміна, лексико-синтаксична трансформація цитат – ознака їхнього органічного входження, цілковитої асиміляції в новий текст і водночас продуктивний механізм розмивання їхньої впізнаваності. У зв'язку з цим актуалізується поняття *порогу впізнаваності* (Н. А. Кузьміна). Як правило, цю функцію виконує ключова лексема чи словосполука. Її збереження зумовлює впізнавання, а істотна трансформація або елімінація із структури «оновленої» цитати майже цілковито (принаймні дуже помітно) відчужує її від інваріанта. Зазвичай стирання порогу впізнаваності безпосередньо пов'язане з механізмами «перетікання» трансформованої цитати в семантичну – в ремінісценцію чи алюзію. При цьому принципово важливим із погляду рецепції залишається саме *результат впізнавання*: «Важливо, щоб читач почув «чужий голос», і тоді не лише саму цитату можна сприйняти в узагальнено-символічному значенні, але й увесь авторський текст збагатиться за рахунок тексту джерела. Цитата стає [...] механізмом запуску асоціацій» [Фоменко 1999: 499]. Пор.: *І упала на коліна/ Тиша перед громом./ І земля впилась водою,/ Мов живою кров'ю./ І обнявся сміх з журбою,/ Ненависть з любов'ю...* (В. Симоненко); *І радість, змішану з журбою,/ н'є кожен, кожен н'є до дна* (П. Мовчан); *Розполовинений чуттями,/ і радість смутками підшита* (П. Мовчан).

Інші рецептивні механізми починають домінувати, коли йдеться про впізнавання *іношмовних цитат*. Найпершою умовою їх прочитання виявляється поширеність, популярність, афоризованість цитати незалежно від мови першоджерела. Зокрема, в активний словник більшості сучасних українських мовців входить певний «мінімальний набір» загальнозрозумілих латинськомовних, англкомовних, франкомовних висловлень (*contra spem spero, in vino veritas, memento more, to be or not to be, let*

it be, cherchez la femme, à la guerre comme à la guerre). У поетичних текстах вони не супроводяться перекладом, оскільки залишаються впізнаваними: *хімерна штучка плакає папугу пугу/ плеще мене позаплічно заламує руки в горі/ оце тобі лицар з лугу осьо тобі зелепугу/ to be or not to be каже* (Ю. Андрухович); *жінки/ мотають душу у клубок шовковий/ а ти лишайся вірним – та собі/ промовивши під вуса let it be/ ступай у прохолоду сутінкову* (М. Савка).

Натомість щоб полегшити сприймання маловідомої іншомовної цитати, автори здебільшого подають внутрішньотекстовий (у вставних чи пояснювальних конструкціях) або епітекстовий переклад, супроводять її коментарями в примітках тощо. Пор.: *Спіте, змучені всі, спіте, хворі,/ що зазнали бур негodu у житечнім морі./ Тлін все, тїнь, пївтон – / б'є в лілеї сон./ Лебедіють хором зорі:/ Кўриє єлєтсон!! (тобто Господи, помилуй)* (П. Тичина); *Коли тебе сурма твоєї туги/ Покличе знов у рідний дальній край,/ Де ждуть тебе безчестя і наруга,/ Слова над пеклом Дантовим згадай:/ «Per me si va nella citta dolente!»* [у примітці зазначено: рядок із напису на брамі Дантового пекла] (Юрій Клен).

Проблема впізнаваності цитати особливо вияскравлює її природу як *лінгвоінтелектуальної і принципово діалогічної* одиниці поетичного тексту. А також – як маркера сумірності мовно-культурного досвіду автора і читача. Саме тому, цитуючи, автор намагається «передбачити» свого читача й за допомогою текстових маркерів, епітекстових «підказок» скерувати його до конкретних літературних чи позалітературних прецедентних джерел, максимально уможлививши впізнання «чужого слова».

Калашник В. С. Фразотворення в українській поетичній мові радянського періоду: Семантико-типологічний аспект. – Х.: Вища школа, 1986. – 172 с.

Літературознавчий словник-довідник / [за ред. Р. Т. Гром'яка]. – К.: ВЦ “Академія”, 2006. – 752 с.

Фоменко И. В. Цитата / И. В. Фоменко // Введение в литературоведение: Литературное произведение: основные понятия и термины. – М.: Высшая школа, 1999.

REFERENCES

Kalashnyk, V. S. (1986). Phrase formation in the Ukrainian poetic language of the Soviet period: semantic and typological aspects. Kharkiv (in Ukr.).

Hromjiak, R. T. (Ed.) (2006). Literary dictionary-reference book. Kyiv: Akademia (in Ukr.).

Fomenko, I. V. (1999). Quote. In *Introduction to literary criticism: Literary work: basic concepts and terms*. Moskva: Vysshaya shkola (in Russ.)

Halyna Siuta

RECOGNIZABILITY OF POETIC QUOTE AS A PROBLEM OF RECEPTIVE STYLISTICS

The methodological kernel core of this research is the thesis of receptive stylistics about the linguistic-and-intellectual nature and the immanent dialogicity of the quotation in poetic text. Given that this dialogue is only realized on the condition of recognizing a «stranger word» in the linear structure of the text, a typology of text quote markers is created that facilitate the recognition and perception of quotations.

Identification of a quote in the structure of the artistic text may be minimal («it's a stranger's word») or whether there is a complete correlation with the precedent source or with the author. The regulation (relief or complication) of this process is usually carried out by the author of new text. For this purpose he uses graphic, lexical-syntactic and structural-compositional markers of quotation.

Graphic markers are quotes and font. Lexical and lexical-syntactical markers are the names of the authors, the names of the works, the introductory words and formulas, and the constructs of the direct speech. On the structure-compositional level the identification of «stranger's word» facilitates exclamations with the title and epigraph, as well as text explanations and comments.

The absence of any markers of quotation makes dependent the recognition process from the reader's cultural experience.

The adequacy of the quotes' recognition also depends on the accuracy of its reproduction in the new context. The most comfortable in this respect are absolutely accurate reinterpretations, in which the inviolability of the precedent lexical composition and grammatical structure is preserved.